

## Tartalomjegyzék

Bevezetés

1. A kommunikáció fogalma

2. A verbális kommunikáció

2.1. A nyelv és a beszéd

2.1.1. Az artikuláció

2.1.2. A hangerő

2.1.3. A hanglejtés

2.1.4. A gyorsaság, a tempó

2.1.5. A beszédszünet

2.1.6. A hangszín

2.1.7. Az anyanyelvi kultúra

2.1.8. A verbális kommunikáció stílusa

2.2. A nyelv és az írás

3. A nem verbális kommunikáció

3.1. A gesztus (a kéz, a kar mozdulatai)

3.2. A mimika

3.3. A tekintet

3.4. A testmozdulatok, a testtartás

3.5. A személyközi távolságtartás

3.6. A kulturális jelzések

4. A pedagógiai kommunikáció sajátosságai

5. A kommunikációs képességek fejlesztésével kapcsolatos gyakorlatok

6. Alapfogalmak, meghatározások

Irodalomjegyzék

## Kommunikáció

### Bevezetés

A kommunikáció az utóbbi időben nagyon elterjedt, gyakran használt kifejezés. A társadalmi gyakorlat szinte minden területén, amelyben információtovábbítás történik jelen van a kommunikáció. Kommunikációs kultúra nélkül a fejlődéssel lehetetlenség lépést tartani. Az emberi viselkedés minden mozzanata információhordozónak fogható fel. A kommunikáció a születés pillanatában megkezdődik.

Mi teszi szükségessé, hogy kiemelt helyet kapjon iskoláinkban, pedagógusképzésünkben a kommunikáció problémaköre?

Fontos kiindulópont témánk szempontjából a gazdaság - s azon belül is a termelés - folyamatainak minőségi változása. Új típusú vállalatok alakulnak s benne új típusú munkás dolgozik, akit már nehezen lehet a hagyományos kategóriákban leírni. A munkás a korszerű üzemben nem betonozódik bele egy szakmai szerepkörbe, hanem rugalmasan alkalmazkodik a termelési feltételek változásához. Ebben ugyanis másfajta feladat, más tevékenység és ezzel összefüggésben másfajta képzettség ölt testet. Megváltozik a termelésbeli szereposztás, és ez megváltoztatja a szerephez tartozó tudástípusokat is. Következésképpen a képzésnek magának is változnia kell, hogy megfelelhessen az új kihívásnak. Az emberi erőforrás minden szinten nagyobb figyelmet követel: a folyamatosan dönteni képes, a változó helyzetekhez alkalmazkodni tudó, kommunikálni képes ember képzése a cél. A képzés akkor találja meg helyes útját, ha minél inkább előtérbe tudja állítani az ezekkel kapcsolatos célértékeket és realizálásuk lehetőségeit. Az iskolából kikerülő fiataloknak nem elegendő már az az ismeret, melyet korábban a szakmával kapcsolatban megszerezhettek, szükséges a munkaerőpiacon való megjelenés módja is. A kommunikációs kultúra a mindennapi gyakorlat része lett. Pályázatokra kell megfogalmazni, önéletrajzot kell írni, felvételi tárgyalásokon kell részt venni, meggyőzően kell érvelni, el kell fogadtatni magunkat.

A megváltozott képzés új típusú, modern képzettségű műszaki pedagógust igényel, s ezáltal a műszaki pedagógusképzésnek is változnia kell. A pedagógusok számára napjainkban nélkülözhetetlenek az alapvető kommunikációs ismeretek. Úgy végezhetik sikerrel munkájukat, ha képesek környezetük kommunikatív megnyilvánulásaira reagálni. Így nem csak a

diákok felkészítése szempontjából kerül előtérbe a kommunikáció kérdésköre, hanem a pedagógusok képzése szempontjából is. Az iskolával szemben támasztott követelmények megváltoztak. A korábbi erősen centralizált iskolarendszerben az azonos színvonalú szolgáltatásokat nyújtó iskolatípusok közötti konkurencia hiánya nem kényszerítette a tanárokat a hatékonyság növelésére. A tényleges pedagógiai hatékonyság kérdése igazán ott merül fel, ahol a pedagógus munkája iránt fizetőképes kereslet jelenik meg. Ha ez nem valósul is meg, előrelépés érezhető.

Az elmúlt években a pedagógusképzésben az elméleti ismeretek fontosságának elismerése mellett, egyre fontosabb a képzés gyakorlatiasabbá válása. A kommunikációfejlesztés, a nevelési konfliktusok megoldása új módszereinek elsajátítása még kevésbé részei a pedagógusok képzésének, de mind jobban előtérbe kerülnek mint a mesterségbeli tudás gyakorlati része.

A felsőoktatásban olyan oktatási módszerek terjednek, melyek mindennapos pedagógiai szituációkat igyekeznek létrehozni, s ezekben a kommunikációs gyakorlatok kiemelt szerepet játszanak. Egyre kevésbé magánügye a nevelőknek, hogy szorgalmas önműveléssel pedagógiai eszköztárukat - a "humán személyiségi" eszközöket - magas szintre fejlesztik-e.

## 1. A kommunikáció fogalma

A pedagógusképzésben az elmúlt évtizedben általánossá vált egy új tantárgy a **pedagógiai kommunikáció**, mely a kommunikációs elméleteket, a megfogalmazott általánosságokat próbálja a pedagógiára alkalmazni, a gyakorlat számára kézzelfoghatóvá tenni, s ezzel az eredményesebb pedagógusképzéshez hozzájárulni. A kommunikáció ismeretanyaga segítséget nyújt a hallgató jobb önismeretéhez, a társadalmi életben, az iskolában való jobb eligazodáshoz. Munkája során hatékonyabbá válhat ezen ismeretek segítségével. A kommunikációs szemlélet kialakulása révén gazdagodik személyisége, tudatosul a kommunikatív megnyilvánulások fontossága.

Témánk szempontjából szükséges néhány kommunikáció-elméleti fogalom tisztázása mielőtt a pedagógiai kommunikáció mibenlétére, feladataira rátérnénk.

A **kommunikáció** sok helyen, sokféle jelentésben előforduló szó. Általános megközelítésben a kommunikáció az emberek közötti viszonyok,

kölcsönhatások szerveződésének az eszköze. Olyan folyamat, melynek során gondolatok, információk állandó cseréje zajlik. Az ember egész élete során mindig ad és fogad jelzéseket, vagyis kommunikál. A kommunikáció a társadalmi élet egyik alapjelensége, nélküle társadalmi élet nem képzelhető el.

Eredete a latin *communico*, -are ige (közöl, megad, részesít, megoszt, megbeszél, tanácskozik) és a *communicatio*, -onis főnév (közzététel, teljesítés, megadás, a gondolatok közlése a hallgatókkal) kifejezésekre vezethető vissza.

Az Idegen szavak és kifejezések szótárában a következő jelentésekkel találkozhatunk: kommunikáció lat.

1. tájékoztatás, (hír)közlés
2. hír információk közlése v. cseréje valamilyen erre szolgáló eszköz, ill. jelrendszer (nyelv, gesztusok stb.) útján
3. ritk. közlemény
4. rég összeköttetés, közlekedés, érintkezés.

A kibernetika 1950-es évekbeli rohamos fejlődése nagymértékben hozzájárult a társadalmi kommunikáció kérdésének vizsgálatához. Nincs általánosan elfogadott definíciója, a különböző tudományok (biológia, szociálpszichológia, kibernetika, nyelvészet, gazdaságtan...) némileg eltérően határozzák meg. "A kommunikáció a jelentés evolúcióját írja le... A kommunikáció szó azokat az aktusokat jelöli, melynek keretében kifejlődik az emberi lényekben a jelentés... A kommunikáció nem reakció valamire, sem nem interakció valamivel, hanem tranzakció, amelynek keretében az ember jelentéseket produkál és tulajdonít, céljainak megvalósítása végett" (Barnlund, Dean C. in. Kommunikáció, Budapest, 1977. 21. old.)

Egy másik megfogalmazás szerint, "a kommunikáció olyan információátviteli folyamat, amely tudatban ered és tudatban végződik." (Toda, Masanao in. Kommunikáció, Budapest, 1977. 88. old.) Dieter Lenzen szerint a kommunikáció egyik oldalról tájékoztat, informál másik oldalról tanácsol, bizonyos szabályokat, viselkedésmódokat a társadalmi együttélésre vonatkozóan előír.

Az emberi kommunikáció jellemzője, hogy egymással kapcsolatban álló felek valamilyen jelrendszer segítségével kapcsolatba kerülnek, információkat adnak át, hatnak egymásra. A személyek közötti kommunikáció egyéni és társadalmi aktus egyszerre. A kommunikáció megindulásának alapvető feltétele, hogy a partnerek között kapcsolat jöjjön létre. A kommunikáció létrejöttéhez szükség van az információ közlőjére, a befogadjára, az információra, s egy kódrendszerre. A befogadó csak úgy értheti meg a kommunikáció tartalmát, ha számára a kód megfejthető.

Minden kommunikációt, közlést két szempontból közelíthetünk meg: az egyik a tartalmi szempont, a másik a kommunikáló személyek közötti viszony, a szociálpszichológiai szempont. A tartalmi szempont azt fejezi ki mi a mondanivaló jelentése, értelme. A beszédpartnerhez fűződő viszony a kijelentés értelmét színezi.

A kommunikáció analógiás és digitális kódolási formáit is megkülönböztetik egyes szerzők. Az analógiás forma - a jelölési forma és a jelölt tárgy között nagy a hasonlóság - az általánosabb érvényű, míg a digitális forma elvontabb, összetettebb, sokoldalú logikai szintaxisa van. A tartalmi aspektus inkább digitális természetű, a kommunikációs viszonyaspektus inkább analógiás. Természetesen miután minden kommunikációnál tartalmi és viszony szempontok egyaránt jelen vannak, az analógiás és digitális kommunikációs módok egymás mellett, egymást kiegészítve léteznek.

A kommunikációs folyamat jellemzésekor a szakirodalom megemlíti a kommunikációs kompetencia fogalmát is, mely a kommunikáló személyek kommunikációs szintjére, színvonalára, a kapcsolat eredményességére, hatékonyságára utal.

Közvetlen emberi kommunikációnak nevezzük a hírközlést, ha az a felek jelenlétében eszköz nélkül történik, ilyenkor a személyiség teljes érzékszervi apparátusa résztvevő. A közvetett emberi kommunikációnál, nincs személyes jelenlét, technikai eszköz segítségével kerülnek kapcsolatba a felek.

Az emberi kommunikáció több csatornás. A **nyelvi (verbális)** kommunikáció mellett igen jelentősek a **nem-verbális** közlési csatornák is. A totális kommunikáció lényege, hogy az embert nemcsak a szóban megfogalmazott információk, hanem érzékszerveinkkel felfogható minden jelenség tájékoztat. A verbális csatorna közleményei tagolt, megformált alakban, a nem-verbális csatornán áramló közlések globálisan, tagolatlan formában jutnak el a befogadó egyénhez. A közlési csatornák egymástól nem elszigetelten működnek.

A közvetlen emberi kommunikáció fontosabb válfajai: a beszéd, a gesztus, a mimika, a tekintet, a testmozdulatok, a testtartás, a hang, a távolságtartás az interakcióban, a megjelenés. Az emberi érintkezésben a nyelvi (verbális) kommunikációnak meghatározó szerepe van. A felsorolt egyéb közlési módok (a nem-verbális kommunikáció) csak mint többé-kevésbé rejtett kommunikációs csatornák működnek, de ugyanolyan jelcsere megy ezek használata során is végbe, mint a beszéd esetén.

A nem-verbális megnyilvánulások a kommunikációs folyamat egészébe ágyazottan, azokkal együtt, s többnyire csak a beszéd kísérőjelenségeiként működnek. A vokális eszközök a hangadást (hangszín, tempó, hangerő, hanglejtés, artikuláció...), a vizuálisak (gesztus, mimika, testtartás, szemkontaktus...) magát a beszédtevékenységet kísérik. A magas szintű verbális kommunikáció magasabb szintű nem-verbális kommunikációt eredményez.

A kommunikáció folyamata felosztható aszerint is, hogy direkt vagy szándékolt, illetve indirekt, önkéntelen. A direkt kommunikáció nagyfokú szándékosságot jelent, s verbális és nem-verbális formában is megjelenhet. A beszéd mindig szándékolt, hiszen akaratlanul nem fordulhat elő.

A szándékos, tudatos kommunikációt párhuzamosan akaratlan információközlő folyamatok is kísérik. Ezek a közlő érzelmi viszonyát fejezik ki a közölt tartalomhoz, a közlési helyzethez, a befogadóhoz. Ezt a nem szándékolt, önkéntelen, indirekt híradást nevezzük **metakommunikációnak**. Mind a verbális, mint a nem-verbális kommunikációnak van egy ilyen elvontabb információs szintje, amely a közlés tartalmának milyenségére, az adott szituációra vonatkozik. A metakommunikatív üzenetek hordozói többnyire a közlés nem verbális eszközei, de a verbális közlés is rejthet magában metakommunikatív jelentéseket.

Érzékeléséhez, felhasználásához az empátiás képesség megfelelő szintje szükséges. Minden közvetlen kommunikatív kapcsolat tartalmazza az empátia elemeit, annak segítségével vagyunk képesek a kommunikáció jelentéstartalmait megérteni. A metakommunikáció során áramló jelzések az empátia segítségével dolgozhatók fel.

Az **empátia** maga kommunikációs esemény. "Az empátia a személyiség olyan képessége, amelynek segítségével a másik emberrel való közvetlen kommunikációs kapcsolat során bele tudja élni magát a másik lelkiállapotába... a személyiség beleéli, mintegy a másikba vetíti önmagát" (Buda Béla: Az empátia, a beleélés lélektana Gondolat, Budapest, 1985. 67. old.)

A pedagógus feladata a tudatos odafordulás, figyelem a gyermek felé, a megfelelő kapcsolat kialakulása érdekében. A pedagógiai helyzetben a tanár kettős feladatot lát el. Egy részt saját kommunikációs képessége fejlesztése révén hatékonyabb oktató-nevelő munkájában, másrészt segít a diákok kommunikációs képességének fejlesztésében. Alkalmassá teszi a felnövekvő generációt a verbális, nem-verbális és metakommunikációs

jelek felfogására, összefüggéseinek felismerésére, azok megfelelő használatára.

A megfelelő kommunikációs készség elsajátítása a társadalmi beilleszkedésre is hatással van, ugyanakkor kialakulása feltételezi a megfelelő személyközi kapcsolatokat, a társadalmi odafigyelést. A kommunikációs csatornákon fontos személyiségformáló, nevelő hatások áramlanak, ezeken keresztül tanul szociális szerepeket az ember.

A kommunikáció fejlődése szempontjából a kisgyermekkortól a felnőtté válásig a család, a személyközi kapcsolatok (barátok, társak...), a nevelési intézmények és a tömegkommunikációs csatornák játsszák a fő szerepet. Ezek súlya életkoroktól függően más és más. Az újszülöttek éppen csak elkezdik a külső ingerekre való reagálást, a kisgyermek egy-egy személlyel kommunikál, a kisiskolás inkább hasonló korú társaival, míg a serdülő kommunikációja már egész kiterjedt.

A kommunikáció problémakörének rövid áttekintése után a pedagógusképzésben feltétlenül előkerülő feladatokra kell áttérni mind a verbális, mind a nem-verbális kommunikációval kapcsolatban.

## **2. A verbális kommunikáció**

### **2. 1. A nyelv és a beszéd**

A nyelvi kommunikáció egyrészt az érintkezés, másrészt az ismeretek közvetítésének, megszerzésének, valamint a gondolkodásnak a leghatékonyabb eszköze.

A tanár legfontosabb eszköze a nyelv, melynek minősége a munka sikerét nagymértékben befolyásoló tényező. A tanár a "hivatásos beszélők" közé tartozik, erre a feladatra tudatosan és szakszerűen fel kell készülnie. A társadalmi gyakorlat szinte minden területén - így a nevelői gyakorlatban is - kitüntetett szerepe van a nyelvi kommunikációnak.

A verbális csatorna az ember legspecifikusabb kommunikációs módja, mindenféle információ továbbítására alkalmas. A nyelv közös jelrendszerként teszi lehetővé a kölcsönös megértést, hangolja össze viselkedésünket, cselekvéseinket. Az emberi kultúra alapja. A nyelv teszi képessé az embert arra, hogy az emberiség tapasztalatait elraktározhassa, s azokhoz hozzájuthasson. A nyelv segítségével ismerjük meg a világot, s ennek kapcsán alakul a személyiség szerkezete.

A nyelv eszköz és szabályrendszer, jellemzője hogy az egyén számára objektív, állandó, stabil. A beszéd, miután az egyén hozza létre adott célból és helyzetben, szubjektív, egyéni, egyszeri. Eszköze a nyelv. Ahhoz, hogy a beszéd fejlesztésének feladatait meghatározhassuk, szükséges a beszédfunkciók tisztázása.

Roman Jakobson 6 beszédfunkciót különböztet meg:

1. referenciális (RE) funkció
2. emotív (EM) funkció
3. konatív (KO) funkció
4. fatikus (FA) funkció
5. poétikai (PO) funkció
6. metanyelvi (ME)

A beszéd referenciális, megismertető funkciójáról a világ tényeiről való tájékoztatás, az ismeretovábbítás során beszélünk. Első sorban kijelentő mondatokban nyilvánul meg.

Az emotív funkció esetén közlésünkben az érzelmi jelleg emelkedik ki, a beszéd tárgyához való érzelmi viszonyt fejezi ki. Az érzelmi telítettségű felkiáltó és óhajtó mondatokra jellemző.

A konatív funkcióban az akarat befolyásolás kerül előtérbe. Legtisztább megnyilvánulása a parancs, felszólítás.

A fatikus funkcióban a kapcsolatteremtés dominál. Elsősorban a bizonytalan gondolati tartalmat hordozó kérdő mondatok sajátossága.

A poétikai funkció érvényesülésekor az esztétikai hatás a cél.

A metanyelvi funkció során magára a nyelvi megformálásra vonatkozik a közlés.

A funkciók a nyelvi közlés más-más oldalát határozzák ugyan meg, de szinte minden nyelvi üzenetben több funkció is megjelenik.

A különböző társadalmi rétegek, csoportok nyelvhasználata eltérő egymástól, s általában a magasabb rétegek nyelvi kultúráltsága nagyobb. Eltérés lehet a nyelvhasználatban az adott szituáció, a mondanivaló, a beszélgetők viszonya alapján is.

A beszédhelyzet tényezői: beszélő,  
a beszédben megjelenő tartalom,  
a hallgató.

A hangos beszédnél a közvetlen kommunikáció révén a hallgató azonnal reagálhat az információra. Amikor nem párbeszédéről van szó, akkor is történik visszacsatolás a nem verbális csatornákon ( előadás, tanóra...) Az oktatás-nevelés az iskolában elsősorban verbális kommunikáció keretén belül zajlik.



Nagy Sándor a tanári kommunikáció módszerei között - elismerve, hogy ezen kívül is számos verbális eljárásról lehetne beszélni - az elbeszélést, magyarázatot és az előadást említi. Mindegyik lényege a hosszabb-rövidebb szóbeli ismeretközvetítés.

A szóbeli közlés elterjedt formája a rövidebb elbeszélés és a hosszabb előadás, melyek során viszonylag rövid idő alatt nagy mennyiségű rendszeres és szervezett ismeretanyag átadására van lehetőség. Bár sokan az ismeretszerzés passzívabb formájának tekintik, új megközelítésre, állásfoglalásra ösztönözhet. Hátránya, hogy a diákok részéről nincs azonnali visszajelzés, nem történik meg a megerősítés, így hamar feledésbe merülhet. Problémát jelenthet az is hogy a figyelem viszonylag rövid ideig tartható fenn, fárasztó.

Magyarázattal törvényszerűségek, összefüggések, tételek, szabályok megértését segítjük az ok-okozati összefüggések feltárásával.

A tanár-diák kommunikáció másik fontos módszere a beszélgetés (megbeszélés). A tananyag feldolgozása során kölcsönös kérdés-feltevésekkel-válaszokkal történik az anyag feldolgozása. Többirányú és kölcsönös kommunikáció valósulhat meg ennél a módszernél. Lehetőség nyílik arra, hogy a tanár ne csak a diák tudását, hanem kommunikációs szintjét is ellenőrizze, fejlessze.

A megbeszélés módszeréhez áll közel a szemináriumszerű ismeretfeldolgozás és vita. A beszélgetéshez hasonlóan a vita is többirányú, kölcsönös kommunikáció, azonban itt a tanár irányítása sokkal kevésbé érvényesül, a diákok aktivitása a döntő.

A szóbeli közlés módszere alapvető módszer, azonban hatékonyságát nagyban befolyásolja a tanár kommunikációs műveltsége.

A nyelv, a beszéd a személyiség fejlesztésének egyik legfontosabb tényezője. Egy részt, ahogy már szó volt róla az emberi kommunikáció alapja, másrészt a világ megismerésének, a gondolkodásnak az eszköze. A gyermek személyisége fejlesztésének, nevelésének szempontjából kiemelt szerepe van a nyelvi nevelésnek, miután a nyelvi hiányosságok az iskolai teljesítést s ezzel a későbbi sikeres érvényesülést is kedvezőtlenül befolyásolhatják. Amikor nyelvi nevelésről beszélünk, az irodalmi és nyelvtani ismereteken túl a mindennapi életben szükséges gyakorlati feladatokra való felkészítést is értjük.

A pedagógus nyelvi kifejezésével kapcsolatban alapvető követelmény, hogy tisztán, világosan, érthetően, a diákok fejlettségének megfelelően, a magyar nyelv szabályainak szem előtt tartásával beszéljen és írjon. Törekedjen a színes, erőteljes, tömör, szuggesztív előadásmódra, mondandóját megfelelően intonálja, artikuláljon helyesen.

Milyen - a nyelvhelyesség szempontjából - fontos feladatokra kell a leendő pedagógusoknak felkészülnie?

A beszédet nem örököljük, hanem környezetünk segítségével elsajátítjuk. A beszédtevékenység összetett folyamat, élettani és lélektani tényezők egyaránt befolyásolják. A beszéd létrejöttében a következő szervrendszerek vesznek részt:

idegrendszer  
légzőrendszer  
emésztőrendszer felső szakasza

A hangképzés szakaszai alapján következőképpen csoportosíthatók a beszédszervek:

a légzés szervei (tüdő)  
a zöngéképzés szervei (a légcső, a gége, a hangszalagok)  
az artikuláció szervei (a toldalékcső: garat, orrüreg, szájüreg)

Sajnos, ha ez a beszédkörnyezet nem megfelelő, szükség lehet a korrekcióra. A beszédhibák (hacsak nem öröklött sajátosságokról van szó: rossz hanganyag, szabálytalan fogsor... ) javíthatók.

A beszédhibák egyik csoportját a hangképzés (artikuláció) rendellenességei alkotják. Ezek a hanghibák lehetnek torzítások, hanghelyettesítések pl.: selypesség, az "r" hibás képzése, az orrhangzós beszéd, magán és mássalhangzók helytelen ejtése...

A beszédhibák másik csoportja a beszédritmus zavarai nyomán keletkező hadarás, dadogás. Emellett beszélhetünk olyan beszédzavarokról amelyek rossz szokásként vannak jelen: helytelen beszédlégzés, a szóvégi hangok elnyelése, mormolt ejtés, hangzókihagyás, a "zárt szájú" beszéd stb..., mind javítható.

A tanári beszéd legfőbb hibaforrása a helytelen légzéstechnika, melynek a hasinál gazdaságtalanabb mellkasi légzés az oka. Ennek lesz következménye a légszomj, a ziháló légzés, a kapkodó beszéd. Ilyenkor megemelkedik a mellkas, behúzódik a has s a tüdőre nehezedő nyomás következtében összezáródnak a hangszalagok, a hang kemény, éles lesz.

A beszédlégzés lényege: a gyors, erőteljes, hangtalan belégzés az orron és elsősorban a szájon át, a kilégzés a levegőt a mellkas mélyéről fölfelé nyomva lassan, hosszan, a beszélt szöveg felépítéséhez igazodva folyik. A tüdőben nincs feszítő érzés, a hangszalagok képesek a modulált, árnyalt beszédre. A beszéd hangjait a kilégzéssel képezzük.

Ügyelni kell arra is, hogy a légzés ne legyen túl merev, erőltetett. A pedagógusnak a legkedvezőbb a nagy levegőmennyiséget szolgáltatató és a test viszonylag szabad mozgását lehetővé tevő vegyes mélylégzés. Ilyenkor

a rekeszizom, a hasizom és bordaközi izmok is résztvesznek a hangképzésben, s a hangszalagok árnyalt hangképzésre lesznek képesek.

A beszédlégzésnek mindig a beszéd tartalmi, ritmikai sajátosságaihoz kell igazodnia. A légzés mennyisége legyen mindig elegendő a mondanivaló-egységhez. A beszéd közbeni össze-vissza levegővétel zavaró, nehezen érthetővé teszi a mondanivalót, feszültség, lámpaláz benyomását kelti a hallgatóban. A helyes légzés tudatos alkalmazásával csökkenthető a lámpaláz, szorongás. A beszédlégzés tökéletesítése egyrészt izommozgások, szokások átalakítását kívánja, másrészt értelmi jellegű munkát követel.

A pedagógus beszédének jelentéskifejező ereje, hatékonysága a beszédhez társuló artikulációs és akusztikai tényezőktől is függ.

Milyen alaki tényezőkről beszélhetünk ennek kapcsán?

## **2. 1. 1. Az artikuláció**

A hangélménynek a hangadás minősége is meghatározója. A megfelelő hangadásban, a beszéd érthetőségében a beszélőszervek izmainak nagy szerepe van. Az izmok feszültségét, a hangképzés módját illetően megkülönböztethető:

- laza hangképzés: a beszélőszervek munkája nem elégséges, az izmok renyhén vesznek részt a hangadásban. Az artikuláció kidolgozatlan, hangokat, szótagokat nyelnek el. A laza hangképzés árt a beszéd érthetőségének.
- erőltetett hangképzés: a beszélőszervek izomzata fokozottan van igénybevéve, az izmok görcsösen megfeszülnek.
- normális hangképzés: az izmok feszültsége közepes, a beszéd érthető, figyelmet ébren tartó.

Amint látjuk az ernyedt izomzat éppúgy problémát jelenthet mint a feszült, merev. A test egyéb izomcsoportjainak görcsös megfeszítése is árt a hangadás minőségének. Egyes izomcsoportok merevsége átterjed más izomcsoportokra (pl.: a merev álltartást követi a száj mozdulatlansága, majd a nyaki izmok merevsége). A hatékony, jól érthető beszéd fontos feltétele a pontos artikuláció, a helyes hangsúlyozás. A mondatban a hangsúly helyét a következő tényezők határozzák meg:

- az értelem (a közlés szempontjából lényeges rész, egy szó értelmének, a mondanivaló kiemelésénél használjuk)
- az érzelem (a mondanivaló kiemelésében, az érzelmi hatások fokozásában van nagy szerepe)

- a ritmus (bizonyos szövegek - versek, mondókák- esetén kiegészíti az első két hangsúlyozási formát)

A magyar nyelvnek sajátossága a nyitott szájjal való "hangzós" beszéd, amelyet megfelelő szájnnyitással, hangszalagműködéssel, ajakmozgással érhetünk el. Ennek segítségével megerőltetés nélkül is jól hallhatóvá válik beszédünk.

A ritmikus, hangsúlyos beszéd könnyebben érthetővé, követhetővé teszi a tanári magyarázatot. Mindig a lényeges, fontos információt kell nyomatékosítani. A magyarban rendszerint a mondat értelmétől függ, mely szón, szavakon van a hangsúly.

A hangsúly rövidebb, hosszabb szakaszokra bontja a mondatot, amelyeket azonban ugyanannyi idő alatt mondunk általában ki. A magyar beszéd ritmusát a hangsúly teremtette szakaszok kiegyenlítődése biztosítja. Helyes hangsúlyozás esetén beszédünk ritmikus, követhetőbb, érthetőbb. Egyaránt kellemetlen a szájbarágó, túlhangsúlyozott és a monoton, hangsúlytalan beszéd.

Nem mindegy, hogy beszéd közben mit hangsúlyozunk akár ritmikailag, akár értelmileg. A pontatlan, helytelen hangsúlyozás akár félreérthetővé, érthetlenné is teheti mondanivalónkat. Ugyanilyen problémát okozhat a szövegek indokolatlan elharapása is. Terjed a hangok elharapása, a hosszú magánhangzók rövidítése, a rövid magánhangzók megnyújtása.

A magyarban minden magánhangzót teljes értékű hangzóként képezünk és hangoztatunk. A szótagokat tisztán, kihagyás, átugrás, elnyelés nélkül képezzük.

Gyakori hiba, amire ügyelni kell, hogy ne a jelzett szót, hanem a jelzőt hangsúlyozzuk. A nem megfelelő szó hangsúlyozásával éppen ellentétes hatás érhető el. Ha túl sokat hangsúlyozunk olyan mintha egyet se emeltünk volna ki, s ráadásul monotonná is válhat beszédünk.

## **2. 1. 2. Hangerő**

A hangerő egyrészt a beszélőben lévő feszültség levezetését, másrészt a befolyásolás hatékonyságának az emelését segíti. A beszédszervek izomműködésétől függ. A hangerő változásaival ki lehet emelni az újat, a fontosat, érzelmeinket.

Halk illetve hangos, továbbá fokozatosan erősödő illetve halkuló alapformáról beszélhetünk. Problémát okozhat a nem megfelelően választott hangerő. A túl hangos beszéd éppúgy zavaró lehet mint a motyogás.

A hang erőssége és dallamossága között fordított összefüggés van. Minél hangosabb a beszéd, annál kevésbé dallamos és ezzel romlik hatékonysága. A hangerő mértéktelen fokozása a beszéd differenciáltságát

rontja. A pedagógusnak meg kell tanulnia, hogy hangerejét minél gazdaságosabban használja.

Mindig a terem méretéhez kell hangerejét igazítani, ügyelni kell arra, hogy az utolsó padokban ülők is hallják. Előadók hibája, hogy mindent fontosnak tartva mindent egyformán nagy hangerővel próbálnak előadni. A túl hangos beszéd azonban nemcsak a diákságnak kellemetlen, hanem a hangszálak idő előtti tönkremenetelét is jelenti, amellett, hogy nem is hatékony.

### **2. 1. 3. A hanglejtés**

A hanglejtés a beszéd hangmagasságának változtatásán alapul. A hanglejtés az élő beszéd dallama. A beszéd dallama a magánhangzók és a zöngés mássalhangzók zenei magasságának változásaként jön létre. Szorosan kapcsolódik a hangsúlyozáshoz. A beszédet kísérő minden érzelmi velejáró a hanglejtés változásában nyilvánul meg. A hanglejtés változásait a beszélő egyénisége, a beszédszituáció határozza meg. A hanglejtés elősegíti a mondatok artikulálását, értelmezését, egyes szavak kiemelését.

Egy bonyolultabb mondat több hangfekvésben is mozoghat a könnyebb érthetőség miatt. Ahová hangsúlyt teszünk, ott magasabbról indul a hang lefelé, a hangsúlytalan részeket alacsonyabb hangfekvésben mondjuk. Kellemetlen az emelt hangú beszéd, de legalább ennyire helytelen ha a lényeges és lényegtelen mondatrészek azonos hangfekvésben szólnak meg. Hibás gyakorlatként megfigyelhető a hangfekvés hirtelen, indokolatlan megváltoztatása.

Egyre jobban terjed a fölfelé "éneklő" megemelt hangmagasságú beszédstílus, holott a magyar nyelv ereszkedő hanglejtésnek megfelelő beszéd. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy mindig lejtjenek a mondatok, hiszen vesszőnél, vagy kérdésnél felvisszük, majd hirtelen leeresztjük hangunkat. Az egyszerű kijelentéseknél felülről indítva, a legmélyebben fejezzük be a mondatot.

### **2. 1. 4. A gyorsaság, a tempó**

A beszéd gyorsaságát az egységnyi időtartam alatt kiejtett szótagok számával mérjük. Minél kevesebb idő jut a hangok képzésére, annál gyorsabb a beszéd. A beszédsebesség az adott nyelvre, az adott helyzetre jellemző. A magyar nyelv sajátossága, hogy viszonylag lassú. Másodpercenként 3-4 szótagot ejtünk ki. A megfelelő tempó is befolyásolja a beszédet, hiszen ha túl gyors, nehezen követhető a mondanivaló, ha túl lassú, szinte elaltat.

A gyors beszédtempóra jellemző, hogy az artikulációs mozgások gyorsak, a beszéd közbeni szünetek rövidek, határozottak. A beszéd

gyorsaságát befolyásolják a beszélő pszichés sajátosságai, temperamentuma. Az érzelmek szintén tükröződnek a tempóban. Az érzelmileg felhangolt ember beszéde általában gyorsabb, a szomorú, lehangolt emberé pedig lassabb. Az élénk szellemi tevékenység esetén éppúgy előfordulhat a gyors tempójú beszéd, mint a szószátyár összerendezetlen mondanivalójú embernél. Mind a gyorsítás, mind a lassítás azt érzékelteti, fontos mondanivaló következik a beszédben.

Az érdeklődés felkeltésének és ébrentartásának, a mondanivaló tagolásának fontos beszédtechnikai eszköze: a tempóváltás, a hangerő módosítása, a magasságbeli váltás.

A pedagógusnak alapvető feladata, hogy nyelvünkre jellemző beszédtempója alakuljon ki, így elkerülhetővé válik a túl gyors tempójú (a hadarás), illetve a túl lassú tempójú beszéd (a monotónia). A gyakorlat, a megszokottság lehetővé teszi, hogy a tempó változtatásával beszédünk kifejezőbbé váljon. A hatásos beszéd kerül a túl gyors, vagy renyhe, döcögős tempót. A lényegtelen részeket gyorsabban, a lényegeseket lassabban kell ejteni.

### **2. 1. 5. A beszédpszünet**

A szünet a beszéd folyamat fontos része. Szerepe van az érzelmi telítettség érzékeltetésében. Általa a mondanivaló jobban tagolódik, lezár egy gondolatot, vagy felhívja a figyelmet egy új részre, érthetőbbé teszi. Kapcsolatban van a hangsúllyal, a szórenddel. Különböző típusait említhetjük meg:

- belégzési szünet ( a levegővételt segíti)
- hezitációs szünet ( a pedagógus koncentrálni, keresi a szavakat)
- felhívási szünet (a diák figyelmének felkeltésére tartott szünet)
- kifejező szünet (hatáskeltés szerepe van)

A belégzési szünetnél vigyázni kell, hogy ne akkor történjen amikor éppen a rossz levegővétel miatt kifulladt a beszélő, vagy elveszítette a beszéd fonálát. A hezitációs szünet káros, mert megtöri a folyamatot, s ráadásul néha szótagismétlésben, "öő"-zésben, töltelékszavak használatában is megnyilvánul. A felhívási és kifejező szünet mindegyike jól használható. Alkalmat adnak az elmélyültebb gondolkodásra, illetve az érzelmi átélésre.

A szünetek elhelyezkedésük alapján lehetnek:

- előszünet (állhat az új gondolat, a hangsúlyos rész előtt)
- utószünet (lezár egy megelőző beszédszakaszt)
- szünetpár (amikor egy elő és egy utószünet zár közre egy részt)

Egy-egy szünet (hatás, vagy ritmikai) előadásba való beiktatása mindenképpen hatékony, de az indokolatlanul sok szünet megtörheti az

előadás ritmusát, kizökkenti a diákot, széttördeli a gondolatot. A helyes beszédszünetek kialakítása különösen a magukat nehezen kifejező, esetleg beszédhibás gyerekeknél nagyon fontos. A kezdő pedagógusoknak nagy segítséget nyújt, ha megtanulják ügyesen alkalmazni a szüneteket.

### **2. 1. 6. A hangszín**

A hangszín a hang azon sajátossága, amely alapján az azonos erősségű és magasságú hangok megkülönböztethetők egymástól. A hangszínt az alaphang és a felhangok számának aránya adja. A beszélő beszédszervei határozzák meg, de a beszélő érzelmei is befolyásolják.

Az egyénre leginkább jellemző beszéd-sajátosság. Tempót, hangerőt... lehet változtatni, a hangszínünk azonban ránk jellemző, változatlan. A hangszín változásai is hírértékűek lehetnek, érzelmeket fejezhetnek ki.

A hangszín árnyalati gazdagsága befolyásolja a hangsor tartalmát, jelentését. A közönyös mondanivalónál hangunk "megszürkül", az erős érzelmek esetén "átforrósodik", vagy éppen hideggé, rideggé válik. Az indokolatlan hangszínváltásokat kerülni kell, mert a diákokat megtévesztik, a beszédet modorossá teszik.

Bár tudatosan alkalmazzuk mindezeket a beszédtechnikai fogásokat, vigyáznunk kell arra, hogy hangunk, stílusunk természetes maradjon, ne érződjék rajta affektálás, modorosság, mesterkélttség. Minden pedagógusnak feladata, hogy saját beszédstílusát adottságai, lehetőségei ismeretében kialakítsa.

Az önismeret alapján azokat a technikai megoldásokat kell választanunk amelyek meg is valósíthatók, azokat a képességeinket kell fejleszteni amelyek a leggazdaságosabban, a legnagyobb hatásfokkal fejleszthetők. Természetesen saját lehetőségeink fejlesztése mellett fontos diákjaink fejlettségének figyelembe vétele. Alkalmazkodnunk kell az ő igényeikhez, nyelvi kultúrájukhoz oly módon, hogy azok fejlesztéséről nem mondunk le.

### **2. 1. 7. Az anyanyelvi kultúra**

Szólnunk kell a pedagógus felelősségéről az anyanyelvvel kapcsolatosan is. A kommunikációs kultúrát elsősorban az anyanyelvi kultúra fejleszti. A nyelvi fejlődés, a megszerzett tudás a kommunikációs képességek fejlődésével szoros kölcsönhatásban van. Az anyanyelv ápolása nem csupán a magyar, hanem minden tanár feladata. Ezt nem csupán a nyelv védelmében kell vállalnia minden pedagógusnak, hanem saját pedagógiai hatékonysága érdekében.

A nyelvtan a nyelvvel kapcsolatos törvényszerűségek összessége. A nyelvi normák szerinti beszéd követelményének kialakításában a pedagógusnak jelentős szerepe van. A nyelvtani szabályok ismerete mellett a jelentősebb nyelvhelyességi hibákat is ismernie kell, hogy ezeket saját munkájában elkerülje, s hogy diákjai figyelmét felhívja ezekre.

Egyre gyakrabban fordulnak elő nyelvünkben az idegen kifejezések. Ezek egy részére szükségünk is van, jól illeszkedik nyelvünkbe, más, magyar kifejezéssel nehezen pótolhatók, könnyen ejthetők, írhatók. Sok idegen szónál azonban már helyes kiejtése, írása is problémát jelent, s a velük kapcsolatos szabályok ismerete is bizonytalan. Visszás eredmény születik amikor ezeket az idegen kifejezéseket magyar ragokkal, toldalékokkal látják el.

A bizonytalan szóismeret is hibához vezethet, különösen ha az adott kifejezések szóalakjai közel állnak egymáshoz. Terjedőben van a helytelen toldalék, rag, illeszkedés használata. Különösen gyakran előforduló hiba a -ba, -be, használata a -ban, -ben végződés helyett. A "t" végű igék felszólító módú alakjainak kijelentő módú alakok helyett való alkalmazása visszaszorulóban van ugyan, de az "-szt" végűek "szukszük"-ragozása még elég gyakran előforduló hiba.

Sokszor találkozhatunk helytelenül használt igekötős igékkel: igekötővel feleslegesen kiegészített, vagy attól éppen megvont igékkel. A leggyakoribb nyelvhelyességi hibák közé a névelők helytelen használata tartozik. Sokszor találkozunk helytelenül alkalmazott írásjelekkel.

A képzavar, a nyelvi közhelyek, a szószaporítás, a kétértelműség, a helytelen kifejezés használata is rontja nyelvi kultúránkat, nehezen érthetővé teszi beszédünket. Pedagógusoknál előforduló hiba még, hogy gyakran használnak "töltelék kifejezéseket", melyek nem tartoznak a tárgyhöz, rossz szokásként vannak jelen.

## **2. 1. 8. A verbális kommunikáció stílusa**

A beszéd vagy írás formája, melyet az emberek többé-kevésbé tudatosan, céljaiknak megfelelően választanak. A stílus az a mód, ahogyan a nyelvet használjuk. Befolyásolja stílusunkat kihez szólunk, miről, milyen a szókincsünk, személyiségvonásaink, nemzeti és társadalmi hovatartozásunk, nemünk, milyen társadalmi szokások érvényesek az adott helyzetben. Helyes, ha igyekszünk egyéni stílusunkat kialakítani, hiszen ez döntően ránk jellemző, azonban nem eleve adott, hanem fejleszthető.

Természetesen éppen annak következtében, hogy stílusunkat a téma, és a kommunikációban résztvevők is befolyásolják, más - más módon beszélünk ha szaknyelvet, vagy ha hétköznapi nyelvet beszélünk.



Stílusunk alakításával kapcsolatosan érdemes néhány problémára felhívni a figyelmet. Törekedni kell a mondanivalót egyértelműen kifejező szavak megválasztására. A szegényes szókincs nem teszi lehetővé az árnyalt fogalmazást. A tanítás során nincs idő, lehetőség a szavak keresgélésére, s bizony néha éppen a megfelelő szó ismeretének hiánya miatt, érthetetlen, zavaros lesz a magyarázat, vagy széteső a tanóra a sok gondolkodási szünet miatt. Vigyázni kell a nyelvi közhelyekkel, az időnként felkapott divatos kifejezésekkel nehogy nyelvi modorossághoz vezessen. Az idegen kifejezésekről már szó volt mint nyelvhelyességi problémákról, azonban stílusbeli gondként is jelentkezhet helytelen használatuk. Egyre jobban terjed a magyar megfelelő kifejezések helyett használatuk. Ezzel sok esetben lehetetlenné válik, hogy a diák a fogalmat helyesen használja, hiszen a helyes megnevezés segíti a megismerést, az esetleg rosszul hallott, vagy megértett idegen kifejezés nehezíti.

Egyes pedagógusok olcsó népszerűsége tesznek szert azzal, hogy ne átveszik a diák-argó, a szleng kifejezéseit. Két szempontból sem ajánlatos egyrészt felelős a diákok szókincséért, másrészt romlik, könnyen közönségessé válik stílusa.

A jó stílus sajátossága, hogy világos, könnyen érthető. Előre meg kell fogalmazni mit akarunk mondani. Nem szabad túl sok gondolatot egyszerre felvetni, időt kell hagyni a megértésre. Ne legyenek a mondatok túl bonyolultak, kerülni kell a többszörös összetételeket. Legyen a mondanivaló lényegre törő, tömör. A felesleges szószaporításokat kerülni kell.

## 2. 2. A nyelv és az írás

A nyelvi kommunikáció másik formája az **írás**. Az írás a beszélt nyelv szimbóluma. A gondolatok rögzítését, közvetítését teszi lehetővé. Írásban nem támaszkodhatunk a nem-verbális jelekre (mimika, hanglejtés...), az írás csak közvetetten hat, nincs lehetőség a visszakérdezésre, ezért pontosabban, részletesebben kell mondanivalónkat megfogalmazni. Előnye azonban, hogy rögzített, bármikor elővehető, reprodukálható, javítható, kiegészíthető.

A verbális kommunikáció kapcsán a beszéd mellett beszélnünk kell az írás pedagógiai vonatkozásairól is. A tanárnak mindig ügyelnie kell saját írásának tartalmi, formai megjelenésére. Olvasható és érthető legyen minden leírt mondata. A pedagógus minden leírt szavának megfelelőnek kell lenni, ne adjon lehetőséget félreértésre, miután a leírt tananyagra a diák nem kérdezhet rá azonnal. A tanórai, táblai írás is kommunikáció. Akkor lehet sikeres, hatékony, ha az elmondottakhoz vezérfonalul szolgál,

megfelelően tömör, már megbeszélte, megértett, rendszerezett ismereteket tartalmaz.

Az áttekinthetőséget, a könnyebb megértést az írás külső megjelenési formája is segíti. Különösen a formális, hivatalos iratok esetében van ennek nagy jelentősége, hiszen ezek fontos információkat közölnek. A pedagógus sokszor ír hivatalos levelet szülőnek, oktatási intézménynek, hivatalnak. Figyelni kell a megfelelő megszólításra, a helyesírási szabályok, a hagyományos formák betartására.

Nyugta, elismervény, meghatalmazás esetében főleg arra kell ügyelni, hogy minden fontos információ, adat rákerüljön az iratra. A beadványok esetében az udvarias megszólítás, a meggyőző érvek, a pontos adatok, tények kerülnek előtérbe.

Az önéletrajz 1-2 oldal terjedelemben tartalmazza a családi állapotot, a tanulmányokat, végzettségeket, munkahelyeket, munkaköröket, esetleges célokat, terveket. A pályázat a pályázati szándékot, személyi adatokat - röviden -, az indokokat tartalmazza. Az önéletrajz, pályázat külső formája is nagyon fontos. Jól tagoltan, hibátlanul, áttekinthetően kell elkészülnie, - hacsak nem kifejezetten kézzel írt önéletrajzot, pályázatot kértek - lehetőleg géppel, mindig saját kezű aláírással.

### **3. A nem verbális kommunikáció**

A nem-verbális kommunikáció fogalmát csak az utóbbi 50-60 évben használják. Korábban ezekkel a jelenségekkel, csak mint az érzelmi kifejezés eszközeivel foglalkoztak. Az ötvenes évek óta a rendszerelmélet kialakulásával ugyanúgy a jeladás, jelcsere megnyilvánulási formájának tekintek, mint a beszédet. Egyes kutatók szerint a nem-verbális csatornán az információ 90%-a jut el a befogadóhoz.

Owens a nem-verbális kommunikáció három szintjét különíti el:

paranyelvi (az ember érzelmi állapotára utaló beszéd közben felmerülő jelek: intonáció, hangsúly, szünetek beiktatása...)

nem-nyelvi (gesztusok, testtartás, mimika, szemkontaktus, fej - és testmozgások, proxemika...)

metanyelvi (üzenetközvetítés módjára, eredményességére utaló jelek)

A nem verbális kommunikációnak nagyon nagy szerepe van a gyermek fejlődése, az interakció szabályozása, az emberek közötti viszony alakulása, a szocializáció szempontjából. A gyerek ezen keresztül tanul attitűdöket, értékeket, azonosul a felnőttek viselkedésmintáival, alakul empátiás képessége. A gyerek és a felnőtt állandó kölcsönhatásban áll egymással, akár tudatos ez, akár spontán.

A pedagógiai munka egyik kulcskérdése a verbális és a nem verbális információk egymáshoz való viszonya. A verbális közlésnek a gesztus, mimika, a megjelenés... többnyire csak kísérőjelenségei. A pedagógus hitelessége múlik azon, hogy verbális és nem verbális közlésünk egyértelmű, összhangban van-e.

A nem verbális és verbális megnyilvánulások a kommunikációs folyamat teljességében együtt, egyszerre, egymást kihangsúlyozva, erősítve működnek. Igaz viszont az is, hogy helytelen alkalmazásuk a hatékonyságot rontja. Nem szerencsés az sem, hogy a verbális kommunikáció szinte egyeduralkodóvá válik. A kisgyerek nagyon fogékony a nem-verbális jelekre, melyeket elsősorban mint az érzelmi viszonyulás jelzéseit fogja fel. Amennyiben nem ismerjük fel ezen jelzések fontosságát, nem alkalmazzuk megfelelően, túlsúlyba kerülnek a szavak az egész szocializációs folyamatban. Szerepük tehát nem jelentéktelen, tudatos működtetésükkel a tanár fokozhatja pedagógiai hatékonyságát.

### **3. 1. A gesztus (a kéz, a kar mozdulatai)**

A gesztikulálás a test kifejezést szolgáló mozgása, a gesztus maga a taglejtés. A gesztikulálás a beszédet kísérő fej-, váll-, kar és kézmozgás. Legfontosabb szerepe a beszédbeli közlés árnyalásában van. Segít beszédünk tartalmi elemeinek kiemelésében, nyomatékosításában. A gesztusok különböző embereknél különböző hatást válthatnak ki.

Általában elmondható, hogy a hatásos gesztikuláció a csípőtől a vállig, s csak nagyon ritkán, - erős érzelmi feszültség esetén - terjed a váll fölötti részekre.

Mozdulataink három csoportra oszthatók:

- akaratlagos mozdulatok
- akaratlan mozdulatok
- reflexmozgások

Csak akaratlagos mozdulatainkat irányíthatjuk tudatosan, azonban valamennyire az akaratlan mozgásunk is kontrollálható (pl.: rossz szokásainkról szerezhethetünk információt)

A mozgatóideg-központok és a kéz között igen szoros a kapcsolat. A kéz kifinomult eszközként, elsősorban az ujjak mozgásával, nagyon finom, árnyalt jelentéseket hordoz gesztusai révén. Sokféle jelentése közül a hívás, elutasítás, kérés, tiltakozás... eseteit említhetjük. A kéz fegyelmezett mozgása segít a tanár mondanivalójának tagolásában, kiemelésében s ezzel könnyebb követésében, az érzelmeik irányításában.

A kézzel történő gesztusok hatásuk szempontjából lehetnek:  
 pozitív hatású kéztartás: felfelé fordított tenyér  
 semleges hatású kéztartás: párhuzamosan elhelyezkedő tenyér  
 negatív hatású kéztartás: lefelé, vagy a partner felé fordított tenyér

A természetes gesztusok mindig megelőzik egy kicsit azt a szót amit kísérnek. A kéz mozgásaival együtt jár az egész kar, a váll mozgása. A túlzott, erőteljes gesztikuláció zavaró is lehet, eltereli a figyelmet.

Helyes, ha egy képzeletbeli egyeneshez igazítjuk fejünket, vállunkat. A gesztikuláció modoros válfajai esetleg nevetségessé tehetik a tanárt, míg a kényszeres gesztusok idegesítőek, zavaróak lehetnek. A gesztusok szabályozó szerepet is betöltenek a kommunikációs folyamatban. A kéz mozdulataival csendre inthet, szót kérhet, felelésre szólíthat a pedagógus.

Nagyon fontos a fej különböző mozgása is mint kommunikációs jelzés. Különösen abban az esetben kell erre figyelni (pl. csoportmunka), ha elsősorban a diákok kommunikálnak egymással, s a pedagógus csak a háttérből segít. A jól összeszokott osztály egy sor gesztusnak ismeri jelentését, szinte szavak nélkül képes a tanár velük kommunikálni. A pedagógus munkáját segítheti a gyermekek gesztusainak megfigyelése is, hiszen nem csupán az ő mozdulatai jelzésértékűek, hanem diákjai is jeleznek gesztusaikkal. A pedagógus egyéniségének megfelelő gesztikuláció a meggyőző.

### **3. 2. A mimika**

A beszédet kísérő arckifejezések, a mimika az arcizmok mozgása révén közöl információkat. Ezek részben a beszéd árnyalását szolgálják, részben önálló jelentéshordozók. Jellemzik magát a beszélőt, sőt a beszédpartnerek közötti viszonyt is.

Az arckifejezésnek mindig alkalmazkodnia kell az elmondottakhoz. Az élénk beszédet, gyors gondolatokat általában élénkebb mimika, a jellegtelen beszédet kifejeztelenebb mimika kíséri. Az arc elsősorban az érzelmek kifejezésének színtere. A szem, a szemöldök, a száj segítségével vagyunk képesek különböző érzelmek kifejezésére. Az arckifejezések nemcsak pillanatnyi hangulatomról, hanem tartós lelki tulajdonságaimról is árulkodnak.

A pedagógus feladata, hogy arcizmai tudatos mozgatásával - a mimikai közlés felfüggesztésével, vagy éppen szabadjára engedésével - növelje tanári, emberi hatékonyságát. Előnyös ha a pedagógus mimikája élénk, lelkesült. Arcjátékunk annál gazdagabb és oldottabb minél jobban azonosulunk mondanivalónkkal és tanítványainkkal.

### 3. 3. A tekintet

A tekintet az egyik legősibb kommunikációs eszköz. A személyes viszony alakításában fontos csatorna. Partnerünk tekintetéből nagyon sok információ szerezhető. A pedagógusok feladata a gyerekek tekintetének dekódolása. A szem jelzéseit már nagyon korai életszakaszban képesek vagyunk felfogni.

A ránézésnek, a pillantás időtartamának, a szem behunyásának, a tekintet elfordításának egyaránt jelentése van. Gyakori hiba kezdő pedagógusoknál, hogy nem az osztályt figyelni tekintetével, hanem jegyzeteibe merül, esetleg egy gyereket "kinéz" magának, elréved.

A pillantáskapcsolat (szemkontaktus) felvétele feltétlenül fontos, mert ezzel mintegy személyes kapcsolat alakul ki tanár és tanítvány között. Ezzel megnyerhető a hallgatóság, a figyelem ébrentartható. Fontos, hogy időnként minden egyes hallgatóra ránézzünk, ezt tekintet-pásztázással érhetjük el. Ha a diák érzi, hogy a pedagógus ránéz, fontosabbnak érzi magát, pozitív hatással reagál. Nagyobb osztály esetén a tekintettel teremtett kapcsolat egyszerre több tanulót érint, ilyenkor pár másodpercenként váltani kell, s újabb csoporttal kell felvenni a szemkontaktust. Vigyázni kell azonban a túl gyakori váltással, mert a kapkodó tekintet éppen ellentétes hatást vált ki. Ha valakivel kapcsolatba akarunk kerülni, hosszabban rátekinünk. A pedagógusnak figyelemfelhívó, fegyelmező eszköze lehet ugyanez. A tekintet használatakor figyelembe kell venni az iskolai, a társadalmi szokásokat.

Miután a bensőséges emberi kapcsolatok kialakításának eszköze, helytelen használatával könnyen kerülhet kényelmetlen helyzetekbe mind a pedagógus, mind a gyerek a nem megfelelő alkalmazás esetén: pl. a tanár kiszemel egy diákot, s hosszan neki magyaráz, ez a gyerekekben feszültséget okozhat, ugyanígy a tanár zavarba jöhet ha a gyerek "szemez" vele. Kerülni kell a lentől felfelé, illetve a fentről lefelé irányuló tekintetet, mert az első eset félelmet, a második uralkodást fejez ki, s mindegyik rontja a hatékonyságot.

### 3. 4. A testmozdulatok, testtartás

A kommunikációs lehetőségei nagyon hasonlatosak a kéz mozgásaihoz. A pedagógusnak magabiztosságot, erőt kell kifejeznie testtartásával anélkül, hogy merevséget, távolságot éreztetne. Különösen fontossá vált ez korunkban, amikor terjed a lezser, nyegle, összerendezetlen testtartás a fiatalok körében. A pedagógus saját példájával segíti ennek elutasítását.

A tanár az órai magyarázat során mozdulataival is segít a figyelem fenntartásában. Az egyenes és szilárd testtartás jelzi koncentráltágunkat. Az "aktív" állás jellemzője, hogy egyenesen állunk, testsúlyunk egyformán oszlik meg a két lábon, vállunk egyenes.

A pedagógus - kivételes eseteket leszámítva - állva tartja az órát. Az ülő ember kevésbé dinamikus, kevésbé lehet figyelni rá. Az állás sose legyen túl merev. Helytelen ha a tanár túl sokat mozog, fel-alá járkál, ezzel szinte kifárasztja diákjait, hiszen tekintetükkel képtelenek követni. Ugyan így helytelen lehet az egyhelyben állás, a padra támaszkodás is. Gyakori hiba a pedagógusoknál, hogy a táblai munka során megfejtkezik magáról s a gyerekekről. Amíg előad, magyaráz összerendezett a mozgása, azonban amint a tábla felé fordul, vagy a padok között járkál változtat stílusán.

### **3. 5. A személyközi távolságtartás**

Az emberek beszéd közbeni távolságtartásának kommunikációs jelentősége van. A kommunikáció során felvett távolságot a kulturális szabályok, az együttes cselekvés sajátosságai és a partnerhez való viszony befolyásolja. Ugyanakkor egymástól jól elhatárolhatóan megkülönböztethetünk intim, személyes, társadalmi, nyilvános zónát, melyek az előbb említett tényezőktől függetlenek. A pedagógusnak ügyelnie kell az érintéssel kapcsolatos bonyolult szabályokra. Óvatosan kell vele bánni, hiszen életkortól és a diákok személyiségétől, a velük való kapcsolatunktól is nagyon függ a hatása. Általában kedvezően fogadják, azonban sokszor, - különösen a kamaszokban a társak előtt - kisgyerekesnek tekintik. Problémát jelenthet az is, hogy bizalmaskodásnak érzik, vagy szokatlan számukra.

### **3. 6. A kulturális jelzések**

A megjelenés elemei - az öltözködés, a hajviselet, a kiegészítő díszek, egyenruha, jelvények - részei a nem-verbális kommunikációnak. Az ilyen jelzéseket szokták emblematikus - vagyis jelvénytyszerű - jelzéseknek is nevezni. Ezek a jelzések valami egyértelműt fejeznek ki. Egy részüket tudatosan választjuk, jellemző ránk. Egyéniségünkre, stílusunkra vonatkozó jelzéseként foghatjuk fel mindezt. Ugyanúgy mi is kapunk diákjainkról információkat az ő kulturális jelzéseik alapján.

## **4. A pedagógiai kommunikáció sajátosságai.**

A korábban leírtak alapján elmondható, hogy a pedagógus jelentős alakítója a gyerekek kommunikációs tevékenységének. A pedagógiai kommunikáció a nevelési céloknak megfelelően szabályozott, intézményi keretek között folyó, többé-kevésbé tervszerűen előkészített információcsere. A pedagógiai kommunikáció megvalósulásának legfőbb színtere az iskola, a család.

A pedagógiai kommunikáció szereplői a pedagógusok, szülők és a gyerekek. Az iskola egy egységes, szervezett munkahely, ahol a tanár a kommunikáció szervezője. Természetesen ez a kommunikáció nem mindig közvetlen-személyes. Az iskola épülete, mérete, berendezése, a felhasznált szemléltető eszközök, a tanulók elhelyezése, a csoportok létszáma... mind a kommunikáció lehetőségét, fejlesztését befolyásoló tényezők.

Egyre fontosabbá válnak olyan információhordozók, kommunikációs eszközök, melyek korábban teljesen ismeretlenek voltak. Természetesen ezek nem helyettesíthetik a személyközi kommunikációt, azonban hatással vannak rá.

Új problémaként jelenik meg a tömegkommunikáció és általában az elektronikus információ-feldolgozás. Érintőlegesen erről a kérdésről is szólni kell, mint a pedagógus munkájában megjelenő új problémáról a kommunikációs kultúra alakításában. A XX. sz. jellemzője a tömegkommunikációs eszközök lendületes fejlődése, melyek nagy embertömegek számára válnak elérhetővé. A közlő és befogadó nem érintkezik sem térben, sem időben egymással, s a közlés mindig egy irányú, a befogadó nem kommunikál, csak informálódik. Társadalmi struktúrák, szervezetek, intézmények... érintkeznek egymással.

A tömegkommunikációs eszközök ésszerű használatára meg kell tanítani növendékeinket. A pedagógus munkáját segítheti, hogy tanári tevékenysége részévé teszi az audiovizuális kultúrát. Ugyanakkor új feladattá válik, a mindezeket értő befogadóvá való nevelés.

A pedagógiai kommunikáció jelen van a pedagógus és a tanulók, tanulók és tanulók, valamint tanulás tárgya és a tanulók között. Írott és íratlan egyezmények alapján jönnek létre a kapcsolat különböző típusai.

Az iskolai élet s így az ott létrejövő kommunikáció erősen szabályozott. A pedagógus az iskolában eleven emberi kapcsolatrendszerben él, melynek színvonaláért, milyenségéért elsősorban ő a felelős. Interaktív kapcsolatban van a diákokkal, kollégákkal, szülőkkel.

A pedagógus egész kommunikációs kapcsolat-rendszerének meghatározó eleme:

- a pedagógus kommunikációs képessége,
- a kommunikáció színtere,
- a kommunikációs helyzet.

A pedagógus kommunikációjának hatékonysága nagymértékben függ személyiségétől. A nevelőnek empátiás készséggel kell rendelkeznie, tudatosítani kell a nem-verbális kommunikáció hatásait.

Amikor a pedagógiai kommunikációról beszélünk, meg kell emlékezni néhány alapproblémáról is. Hitelessé azzal válik a pedagógus, ha szóbeli üzenetei összhangban vannak szavak nélküli üzeneteivel. Ellentmondás esetén sokkal hamarabb válik hihetővé a nem verbális tartalom, mint a szóbeli, s ezek közül is elsősorban az akaratlan.

A tanári viselkedés fontos kérdése a hitelesség (kongruencia). Amennyiben verbális és nem-verbális kommunikációja nincs összhangban, megnyilvánulásai nem eléggé érzelmenteltek, őszinték, egyértelműek, akkor erről a problémáról beszélhetünk. A gyerek érzékenyen reagál a pedagógus által közölt információ mögöttes tartalmáról s amennyiben eltérést érzékel a kétféle információ között, a mondanivaló igaz voltát kérdőjelezi meg. A gyermek és felnőtt jelzőrendszere sokáig nem azonos, különösen ha a verbális kommunikációra gondolunk. Előfordulhat, hogy a gyermek félreérti a nevelőt amennyiben nem azonosan értelmezik az információt, de előfordulhat az is, hogy a tanár túlságosan leegyszerűsíti szavait, szinte "szájbarágja" az elvárásait, s ezzel szembefordulást ér el. Hiba forrása az is, ha nem a gyermek kommunikációjának a segítése a fő cél, hanem saját, nevelői szándékomból érvényrejuttatása.

A képzés és önképzés során alakul ki a pedagógus stílusa, amely bizonyos pontokon igazodik ugyan az iskola elvárásaihoz, hagyományaihoz, de alapvetően egyéni. Segítségével alkalmassá válik a pedagógiai kommunikáció irányítására, s képessé teszi a diákokat a kommunikálásra.

Stílusának kialakulásában jelentős szerepet játszik, hogy milyen kapcsolatot tud diákjaival kialakítani. A tanárnak nagyon tudatosan kell gondot fordítania megjelenésének, viselkedésének, diákjaival való kapcsolatának legkisebb jeleire.

A kommunikáció színtere az iskola, az osztályterem. Természetesen minden az iskolai élettel kapcsolatos színtér jelentős, de az osztály kiemelkedő fontosságú.

A különböző módon elrendezett osztályok ülésrendje más-más kommunikációs lehetőséget jelent. Minél közelebb kerül egy diák a tanárhoz, annál hatékonyabb lehet a kommunikáció. A kommunikáció hatékonysága szorosan összefügg a tanulói létszámmal is. Minél nagyobb



a csoport annál nagyobb számban lesznek olyan diákok, akik igyekeznek háttérben maradni, passzív szereplővé válva a tanár diák kommunikációban. A pedagógusnak munkája során erre feltétlenül figyelnie kell. Lehetséges megoldás a gyakori átültetés, a teremben való megfelelő helyváltoztatás. Sajnos iskoláink adottságai a termék különböző berendezését még nem nagyon teszik lehetővé.

Az osztályon belül, az együttlét hatására a gyerekek között kapcsolatok, kommunikációk sora indul. A csoport együttműködése révén, a kölcsönös befolyásolás eredményeképpen a kommunikációban lévő személyek személyiségjegyei nagy mértékben változnak.

A csoporton belüli kommunikációk, interakciók (beszéd, gesztusok, jelzések...) során a csoport belső szabályai, értékrendje, szokásai alakulnak ki. Minél erőteljesebbek a csoportélmények, annál intenzívebb a csoporton belüli kommunikáció, annál közvetlenebb az információ csere. A csoport lehetőséget ad a neveltek helytelen személyiségfejlődésének korrigálására is. Az együttélés, a közös kommunikáció segít az önismeret növelésében, a kommunikációs készségek fejlesztésében, új viselkedésformák kialakításában.

## **5. A kommunikációs képességek fejlesztésével kapcsolatos gyakorlatok**

A kommunikációs képességek fejlesztése során a pedagógiai gyakorlatban előforduló helyzeteket, problémákat vesszük alapul, az ott kívánatos verbális és nem verbális kommunikáció elemeit gyakoroltatjuk 10-15 fős csoportokban. A gyakorlatok célja, hogy a pedagógus szereppel azonosulva a hallgató problémaérzékenységét, kapcsolatkezelési jellegzetességeit, kommunikációs kultúráját megismerjük, a hátrányos jegyeket kiszűrjük, a hatékony vonásokat tudatosítsuk, erősítsük. A gyakorlatoknak fontos eleme az önellenőrzés, illetve a tanár és a hallgató kollégák elemző tevékenysége. A videofelvételek lehetővé teszik hogy egy-egy gesztust, hangsúlyt, mondatot újravidézzünk, megbeszéljünk, korrigáljunk.

### **A kommunikációval kapcsolatos megfigyelési gyakorlatok**

1. Tekintsék át a gyakorlatvezető által bemutatott szóbeli nyilvános, s az alapvető nem-verbális kommunikáció elemeit. A gyakorlatvezető videofelvételek, képek segítségével a kommunikáció lehetséges formáiról példákat hoz!

2. Figyeljék meg, s írásban értékeljék a korábbi bemutatás alapján, s előre megadott szempontok szerint adott személyek (gyakorló iskolai tanárok, főiskolai oktatók, politikusok...) kommunikatív megnyilvánulásait!
3. Ismertessék az elméletben tanultak alapján a jó tanár kommunikációs stílusát!
4. Figyeljenek meg egy tanórát a kommunikáció szempontjából!
5. Figyeljék meg a hallgatók, tanárok egymás közötti kommunikációját előadáson, szemináriumi foglalkozáson, szünetben, egy szabadidős programon!
6. Hasonlítsák össze a mindennapi és a pedagógiai kommunikációt!

**Önállóan végzett feladatok, gyakorlatok saját kommunikációs képességük fejlesztése érdekében:**

1. Írjanak szülőknek szóló meghívót (szülői értekezletre, fogadó órára, ballagásra...), értesítőt, tájékoztató levelet!
2. Fogalmazzanak kérvényt, pályázatot az iskola életével kapcsolatosan!
3. Készítsenek önéletrajzot!
4. Tervezzenek diákoknak szóló plakátokat, meghívókat!
5. Olvassanak fel szakszöveget, prózát, verset, mesét: figyeljék meg a különbségeket!
6. Mondjanak magnetofonra egy üzenetet, közleményt, majd hallgassák vissza és közösen értékeljék pl.: hangszín, erősség, dallam, ritmus... stb. szempontjából!
7. Mondjanak ki mondatokat agresszíven, szorongva, nagyképűen, szerényen, határozottan, határozatlanul!
8. Értékeljék iskolai tanítási órán gyűjtött magnetofon felvételek hanganyagát!
9. Demonstráljanak egyirányú és kétirányú kommunikációt!
10. A beszélgetőtársak háttal egymásnak ülve próbáljanak beszélgetni, s a hangsúllyal, hangszínnel...érezkeltessenek valamilyen indulatot (a

szövegből ne következzen), majd ugyanezt szemtől szembe fordulva, de csupán mozdulatokkal fejezzék ki! Beszéljék meg, milyen különbséget érzékelnek, milyen érzéseket váltott ki a két módszer! Ugyanez a gyakorlat elvégezhető úgy is, hogy mindig más-más tényezőt hagynak ki a kommunikációból (pl.: nincs mimika, vagy nincs mozgás, vagy nem néznek egymásra...).

11. A csoport párokat alkot, ahol az egyik fél kifejező mozgását a másik fél kommentálja, majd megbeszélik azonos jelenetre gondoltak-e.
12. Arcképek segítségével ismertessünk fel különböző érzelmeket!
13. A hallgatók próbáljanak egyszerű rajzokon érzelmeket piktografikusan ábrázolni!
14. Próbáljanak testtartásból olvasni (pl.: festmények, képek, filmjelenetek elemzésével)!
15. Rajzon próbáljanak különböző érzelmeket a testtartással kifejezni!
16. Mutassanak be érzékletesen különböző érzelmeket (harag, düh, megbántottság, fájdalom, öröm, részvét...)
  - a tekintet révén
  - a testtartás révén
  - a mimika segítségével
  - mozdulatokkal
17. Vegyenek fel különböző pedagógusi vezetői stílusokat, s próbálják testbeszéddel eljátszani!
18. Játsszanak el különböző az iskolában előforduló jeleneteket, szerepeket! A szerepekben pedagógust, diákot, szülőt, igazgatót egyaránt formáljanak meg, s mindenki játssza el mindegyik szerepet! Beszéljék meg milyen különbségeket éreztek, melyik szerepben érezték magukat a legkellemesebben, illetve kínosan!
19. A játék után a magnetofon vagy videofelvétel lejátszása után gyűjtsék össze a kommunikációs üzenetek jellegzetességeit! Esetleg valaki, vagy egyenként az egész csoport utánozza le a legjellegzetesebb gesztusokat, mozdulatokat amelyeket megfigyelt!
20. Ugyanezt a gyakorlatot oly módon végezzék el, hogy egy hallgató eljátszik egy lelkiállapotot, s a többieknek meg kell érteniük milyen iskolai szituációról lehet szó, majd folytatják, s így egy egész jelenet kiformalódik!

21. Gesztusokkal, mimikával jól kifejezhető, önállóan választott viselkedéseket mutassanak be! Beszéljék meg mennyire sikerült a kommunikáció, mennyire értették meg a testbeszédet!
22. A szókincs fejlesztésére készítsenek szókinccstesztet! A módszer a következő: keressenek kevésbé ismert kifejezéseket, s azoknak helyes ill. "elképzelhető" megoldásait adják meg, majd csoporttársaik keressék ki a megfelelőt!
23. Készítsenek közösen szinonima szótárat, próbáljanak minél több kifejezést keresni egy adott szóra!

### **Az elemző, önértékelő feladatok**

1. Mindenki mondjon el három rá leginkább jellemző dolgot, tulajdonságot, mely alapján mások is ráismerhetnek! A többiek véleményezzék a választást!
2. Rajzolják le magukat vázlatosan, azokkal a vonásokkal melyeket a legjellegzetesebbnek tartanak! A csoport megbeszéli az önportrékat.
3. A csoport tagjai mutassák be legjellemzőbb gesztusaikat, mimikájukat..., majd ugyanezt túlzott formában is!
4. Mutassák be hallgató társuk valamilyen rá jellemző kommunikatív megnyilvánulását, beszéljék meg mennyire kedvező vagy éppen kedvezőtlen a hatékony kommunikáció szempontjából!
5. Mutassák be röviden önmagukat és egy-egy társukat, rögzítsék videóra majd értékeljék közösen!
6. A hallgatók a foglalkozások kezdetekor és az utolsó alkalommal értékeljék magukat, illetve társaikat az alábbi kérdőív alapján!

Önértékelés kérdőív alapján:

Megfelelő hangerővel tudok beszélni, előadni?

Megfelelő ilyenkor a légzésem?

Tisztán, érthetően képzem a beszédhangokat?

Megfelelő a beszédtempóm?

Hangszínem, hangfekvésem, hanglejtésem megfelelő?

Jól építem be előadásomba a szüneteket, s elég hatásosak azok?

- Szóhasználatom kifejezősteli?
- Mondatépítem, szóhasználatom változatos?
- Könnyedén beszélek mások előtt?
- Tisztában vagyok mimikámmal, gesztusaimmal?
- Elég természetes a mozgásom?
- Tudok aktív állásban beszélni?
- Nyugodt az osztály előtti beszéd közben a testtartásom?
- Képes vagyok szemkontaktus felvételére?
- Tudom a tekintetem beszéd közben irányítani?
- A diákok visszajelzéseinek érzékelésére, dekódolására képes vagyok?
- Mimikám érzelmekkel telített és követi a gondolati tartalmat?

A foglalkozásokat a tanár értékelése zárja a kérdőív szempontjai alapján.

## **6. Alapfogalmak, meghatározások**

- Csatorna: az üzenet útja a kezdeményező és a címzett között.
- Empátia: beleélő megértés, a nem-verbális kommunikáció érzékelési, felhasználási képessége.
- Írás: a beszélt nyelv szimbóluma
- Kommunikáció: a világ és az élőlények, illetve az élőlények egymás közötti információ-fogadásának, információcseréjének folyamata.
- Környezet: a kommunikáció helyszíne.
- Metakommunikáció: a kommunikáció szempontjából másodlagos, nem tudatos jegyei, megjelenési formája, ami az információn túlra mutat.
- Nem-verbális kommunikáció: az üzenetek továbbítása arckifejezés, gesztus, testhelyzet stb.... eszközök segítségével.
- Üzenet: azon gondolatok és érzelmek együttese, amelyet a kommunikáció kezdeményezője a címzett tudomására hoz.
- Szimbólumok: a magatartás azon elemei, amelyek a kommunikációban képviselik a gondolatokat és érzelmeket.
- Verbális kommunikáció: szóbeli közlés.
- Visszacsatolás: a címzett által adott válasz az üzenetre.

## Irodalomjegyzék

1. Bagdy Emőke - Telkes József: Személyiségfejlesztő módszerek az iskolában, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1988.
2. Bernáth László szerk.: A pszichológia alapjai, Tertia Kiadó, Budapest, 1994.
3. Birkenbihl, Vera: Kommunikációs gyakorlatok, Trivium Kiadó, Budapest, 1998.
4. Dr. Buda Béla: Az empátia - a beleélés lélektana, Gondolat, Budapest, 1985.
5. Dr. Buda Béla: A személyiségfejlődés és a nevelés szociálpszichológiája, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1986.
6. Dr. Buda Béla: A kommunikáció pszichológiai aspektusai, in: Pataki F.-Solymosi Zs. (szerk.) Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény, Budapest, 1977.
7. Dr. Buda Béla: A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei, Animula Kiadó, Budapest, 1994.
8. Fabricius-Kovács Ferenc: Kommunikáció és anyanyelvi nevelés, OPI Budapest, 1980.
9. Fercsik Erzsébet-Raácz Judit: Kommunikáció szóban és írásban, Korona Kiadó, Budapest, 1993.
10. O. Frank: Hogyan érveljünk röviden és hatásosan, Bagolyvár Kiadó, Budapest, 1994.
11. Gabor: Ismerkedés, társalgás, Bagolyvár Kiadó, Budapest, 1996.
12. Grell, Jochen: Technik des Lehrerverhaltens, Weinheim, Basel, 1983.
13. Hernádi Sándor: Beszédművelés, Tankönyvkiadó, Budapest, 1973.
14. Horányi Özséb szerk.: Kommunikáció, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977.
15. Janousek Jaromir: Társadalmi kommunikáció, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1972.
16. Jourdan, Manfred: Pädagogische Kommunikation, Verlag Julius Klinkhardt, 1989.
17. W. Kron: Pedagógia, Osiris kiadó, Budapest, 1997.
18. Lenzen, Dieter: Pädagogische Grundbegriffe, Verlag Wolfgang Müller, 1989.
19. Nagy Sándor: Az oktatás folyamata és módszerei, Volos Bt., Budapest, 1993.
20. Szabó Katalin: Kommunikáció felsőfokon, Kossuth Kiadó, Budapest, 1997.
21. Varga Gyula: Nyelv és kommunikáció, Eger, 1994.

22.Zrinszky László: Bevezetés a pedagógiai kommunikáció elméletébe,  
Nemzeti Tankönyvkiadó, 1993.